

ՆԱԽԱԳԱՏՐԱՍՏԵԼՈՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԱԴԻԶՈՆՈՒՄ. ՎԱՂ ՓՈՒԼ ԵՎ ԱԿՏԻՎԱՅՈՒՄ

Լուսինե Յ. Աբրահամյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում ներկայացվում է Օսմանյան կայսրությունում 1908 թ. հեղաշրջումից հետո Տրապիզոնի նահանգի հայ բնակչության դեմ երիտթուրքական կառավարության կողմից տարվող հակահայ քաղաքականությունը: Այն իրականացվում էր քարոզչության միջոցով, որն իր բացասական ազդեցությունն էր ունենում նահանգի հայության ինչպես հասարակական, այնպես էլ տնտեսական կյանքի վրա:

Հիմնվելով տարբեր սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա՝ հոդվածում ներկայացվում են 1908-1914 թթ. Տրապիզոնում հակահայ քաղաքականության դրսևորումների բազմաթիվ օրինակներ, քննության են առնվում հայերի դեմ ուղղված հալածանքները, դրանց կազմակերպման ու իրագործման որոշ մանրամասներ, ինչպես նաև պետության ներգրավվածության հարցը:

Տրապիզոնի նահանգում հստակ նպատակային դրսևորում ունեցած այդ քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունը լինելու էր Հայոց ցեղասպանությունը, որն ակտիվացման փուլ մտավ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Հատուկ կազմակերպության նախագահ Բեհանդդին Շաքիրի՝ Տրապիզոն գալուց հետո:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Տրապիզոն, հակահայկական քաղաքականություն, առևտրական բոյկոտ, տեղահանություն, իսլամացում, լքյալ գույք:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 13.05.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 26.10.2022:

The article was submitted on 13.05.2022 and accepted for publication on 26.10.2022.

Статья поступила 13.05.2022 и была принята к публикации 26.10.2022.

Ինչպես հղել՝ Լուսինե Յ. Աբրահամյան, «Նախապատրաստելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում. վաղ փուլ և ակտիվացում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), 26-48:

How to cite: Lusine Y. Abrahamyan, “In Preparation for the Armenian Genocide in Trapizon: Early Phase and Activation,” *Tseghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022): 26-48.

Как сослаться: Лусине Ю. Абраамян, “Подготовка к исполнению Геноцида армян в Трапизоне: ранняя фаза и активация,” *Цехаспанagitakan андес* 10, no. 2 (2021): 26-48.

Ներածություն

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Տրապիզոնի նահանգում բնակվում էր 73 395 հայ, որից 5 539-ը՝ նահանգի կենտրոն Տրապիզոն քաղաքում¹: 1894-1896 թթ. Համիդյան կոտորածներից հետո, որին զոհ գնաց նահանգի շուրջ 1 000 հայ², որոշ ժամանակ Տրապիզոնի հայության կյանքը հարաբերականորեն հանգիստ էր, սակայն բնակչության մեջ դեռ կար կոտորածների կրկնվելու տագնապը: 1908 թ. երիտթուրքերի հեղափոխությունը և նոր կառավարությունը հայերին սուլթանի կողմից խոստացված, բայց երբևէ չիրականացված բարեփոխումները կյանքի կոչելու հույսեր արթնացրին: Սակայն որոշ ժամանակ անց՝ Սահմանադրության հռչակումից հետո, այդ հույսերը, ինչպես նաև հայ և թուրք «եղբայրությունը» հորս ցնդեցին, ու շարունակվեց հայափախած քաղաքականությունը³:

Տրապիզոնի հայության առաջին հիասթափությունը կապված էր 1908 թ. աշնանը Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխանների ընտրության հետ: 1908 թ. սեպտեմբերին, երբ նահանգի ժողովուրդը խորհրդարանական ընտրությունների եռուգետի մեջ էր, մի անհայտ հեղինակ Տրապիզոն քաղաքի փողոցներում պատերին հայտարարություն է փակցնում, որում ասվում էր, որ հայերին և հույներին ազատություն տալ նշանակում է կործանել պետությունը, որ Օսմանյան պետությունն արդեն իսկ անկում է ապրում, հետևաբար իսլամի իրական բարեկամները պետք է լրջորեն մտախոգվեն ու համապատասխան քայլեր ձեռնարկեն հայերին բնաջնջելու ու պետությունը փրկելու նպատակով: Այդ մասին տպագրվում է նաև հողված տեղական *Trabizonda Meşveret* թերթում⁴: Երեսփոխական ընտրություններին Տրապիզոնի նահանգի հայության կողմից Դաշնակցության կուսակցության թեկնածու առաջադրվեց Յ. Շահրիկյանը⁵, որի շուրջ նախնական համաձայնություն էր ձեռք բերվել իրթիհաթականների հետ: Վերջիններս, օգտագործելով Առաջնորդ Էմմանուել վրդ. Պալյանի անունը, ով դեմ էր Յ. Շահրիկյանի թեկնածությանը, կարողանում են հայերի շրջանում քվեներ հավաքել⁶: Այս առիթով Տրապիզոնում Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն Կ.Պոլսի գրասենյակին ուղղված նամակում գրում է, որ Տրապիզոնում ու մյուս ներքին գավառներում ոչինչ փոխված չէ, և իրթիհաթականների հետ հարաբերությունները թշնամական են⁷: Տրապիզոնի գյուղերում նույն կերպ

1 Raymond Kévorkian, Paul Paboudjian, *Les Arméniens de l'Empire Ottoman à la veille du génocide* (Paris: Editions d'Art et d'Histoire, 1994), 57:

2 Simon Payaslian, “The Fate of the Armenians in Trebizond, 1915,” in *Armenian Pontus. The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard G. Hovhannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishing, 2009), 273.

3 Վարդան Գեորգեանց, «Ազգային խրտուխակներ», *Պօնտոս* կիսամեայ թերթ (Տրապիզոն), 5 յունիսի 1910, թիվ 6-7-8-9, 61-62:

4 Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի* (Պէյրութ, Տպագրութիւն Մշակ-ի, 1967), 206:

5 Նույն տեղում, 179:

6 Նույն տեղում, 190:

7 Նույն տեղում, 179-180:

շարունակվում էին թուրքական բարբարոսությունները, թուրք բեյերը կոպտորեն հայ-հոյում էին հայերին և Սահմանադրությունը, իսկ 1909 թ. սկզբներին իրավիճակն այնքան է լարվում, որ անհրաժեշտություն է առաջանում քաղաքապետարանում գումարելու ժողով՝ կուսակալի, զինվորական հրամանատարի և առաջնորդ Էմմանուել վրդ. Պալյանի մասնակցությամբ, որից հետո հայկական, հունական և թուրքական մամուլում եղբայրության և համերաշխության կոչերով հողվածներ են տպագրվում⁸։ Այդուհանդերձ, հայ և թուրք բնաչկության հարաբերությունները շարունակում են մնալ լարված⁹։ Սահմանադրությամբ համաներման արժանացած բազմաթիվ ավագակներ հետապնդում ու թալանում էին հայերին, իսկ հետադիմական տարրերը զբաղված էին թուրք ավագակներին զինելով¹⁰։ 1909 թ. մարտի 31-ին (նոր տոմարով՝ ապրիլի 13-ին) հեղաշրջման փորձից¹¹, այնուհետև Ադանայի կոտորածներից հետո հայերի մտահոգություններն իրենց անվտանգության հետ կապված ավելի խորացան։ Տրապիզոնի հայությունը ևս թիրախավորվում է¹²։ Այդ օրերին իրավիճակը Տրապիզոն քաղաքում բավականին լարված էր, Տրապիզոնի փողոցներում շրջում էին միայն ոստիկաններ, իսկ խանութները փակ էին¹³։ Նման իրավիճակում Տրապիզոնի հայերի համար կենսական խնդիր է դառնում ինքնապաշտպանության կազմակերպումը։ Մի շարք դաշնակցական գործիչներ ինքնապաշտպանության միջոցներ են ձեռնարկում, գյուղերում երիտասարդների համար զինավարժություններ անցկացնում¹⁴։ Տրապիզոնում Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է ինքնապաշտպանական մարմին, որը, համագործակցելով հնչակյան գործիչների հետ, կապ էր պահում նահանգի գյուղերի հայ բնակչության հետ¹⁵։ Երբ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին գահընկեց անելու մասին լուրերը հասնում են Տրապիզոն¹⁶, իրավիճակը հարաբերականորեն կայունանում է, վերսկսվում է «սահմանադրական խանդավառությունը»¹⁷, որը, սակայն, երկար չի տևում։ Ըստ ականատեսների

8 Նույն տեղում, 188:

9 Նույն տեղում:

10 Նույն տեղում, 180:

11 1908թ. երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո Աբդուլ Համիդ II-ը, փորձելով վերականգնել սուլթանական բացարձակ միապետությունը, 1909 թ. մարտի 31-ին հեղաշրջում է կազմակերպում։ Սակայն կառավարությանը հավատարիմ զորքերը՝ Օսմանյան երրորդ բանակը, վերականգնում են երիտթուրքերի իշխանությունը։ Սուլթանը գահընկեց է արվում։ Երիտթուրքերը գահ են բարձրացնում նրա եղբորը՝ Մահմեդ V-ին (1909-1918)։ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995), 181.

12 Միսաք Թողլաքեան, *Օրերուս հետ*, Բ հրատարակություն (Պեյրուք, ՀԱՅԿ – Ճեմմեյզե – Պեյրուք, 1963), 123-128:

13 Նույն տեղում, 126:

14 Յովակիմեան, *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, 188-189:

15 Նույն տեղում։ Տե՛ս նաև Թողլաքեան, *Օրերուս հետ*, 125-127:

16 Թողլաքեան, *Օրերուս հետ*, 125-127, Յովակիմեան, *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, 190:

17 Արման Կոթիկյան, «Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915)», *Հայկական ՍՍՏԴ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր»* (Հասարակական գիտություններ), 7 (1962): 50-52:

վկայությունների՝ Տրապիզոնի փողոցներում հաճախ կարելի էր տեսնել թուրքերի, որոնք հայերի հետևից վանկարկում էին *gâvur* (անհավատ), *seni gidi keşişin oğlu* (անբարոյական քահանայի որդի), *seni gidi Karapet* (անբարոյական Կարապետ) արտահայտությունները, մինչև իսկ այդ ածականներն էին օգտագործում՝ կենդանիների հետ կապված: Գողությունը, թալանը, սպանություններն ու ընդհանուր անապահովությունը շարունակվում են նույն կերպ:¹⁸ Օգտագործվում էր ցանկացած առիթ թուրք խուժանին հայերի դեմ տրամադրելու և նոր կոտորածներ հրահրելու համար: 1910 թ. աշնանը Տրապիզոնում մի հայ երիտասարդի և թուրք կնոջ սիրավեպի պատճառով քաղաքում նոր կոտորածների սպառնալիք է ստեղծվում. թուրք կինը, թողնելով ամուսնուն ու երեխաներին, հայ երիտասարդի հետ փախուստի է դիմում Բաթումի: Առիթն օգտագործվեց հայատյաց թուրքերի¹⁹ կողմից՝ միջադեպին կրոնական երանգ տալով, և «իսլամադավան կնոջ պատիվը» պահանջելով՝ մոլեռանդ խուժանին հայերի դեմ տրամադրելու համար: Իրավիճակն այնքան է լարվում, որ առևանգվում են հայ երիտասարդի քույրերը: Քաղաքի հայ բնակչության անապահով վիճակի հարցով առաջնորդական փոխստորդ Գրիգորիս Պալաքյանն անգամ դիմում է կուսակալին²⁰: Առաջնորդարանի նախաձեռնությամբ՝ հայ երիտասարդին և թուրք կնոջը Բաթումիից հետ են ուղարկում Տրապիզոն, սակայն հայ և մահմեդական բնակչության միջև լարվածությունը պահպանվում է: Վարդապետ Պալաքյանը Դուրյան պատրիարքին ուղղված նամակում գրում է, որ քաղաքի լազերն առիթ էին փնտրում թալանի ու կոտորածի համար, իսկ որոշ ունևոր հայեր պահակախմբերով էին շրջում²¹: Նահանգի հայ և թուրք բնակչության միջև լարվածությունն իր տարբեր դրսևորումներով շարունակվում է նաև հաջորդ տարիներին²²:

Համիդյան կոտորածներից հետո Տրապիզոնից արտագաղթած որոշ հայ մտավորականներ²³, ոգևորված սահմանադրական խանդավառությամբ, 1908 թ. վերադառնում են Տրապիզոն, և նահանգի հայության շրջանում սկսվում է տնտեսական ու մշակութային որոշակի վերելք²⁴: Հայկական կրթական ու մշակութային հաստատությունների կողմից կազմակերպվող միջոցառումներին հաճախ ներկա էին գտնվում թուրք

Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 196-202: Թովլաքյան, *Օրերուս հետ*, 130-132:

18 Թովլաքեան, *Օրերուս հետ*, 137:

19 Դրանք առաջին հերթին Էմրուլլահ էֆենդին և Թեքեից Նեշադն էին, որոնք Տրապիզոնում իրենց հայատյացությամբ «մեծ համբավ» էին ձեռք բերել: Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 207:

20 Նույն տեղում, 206-207:

21 Նույն տեղում, 207:

22 Նույն տեղում, 208:

23 Համիդյան կոտորածներից հետո Տրապիզոնի հայության շրջանում սկսվում է արտագաղթի շարժում, հիմնականում Սև ծովի ռուսական ափեր: Տե՛ս Թովլաքեան, *Օրերուս հետ*, 56: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 166:

24 «Օրը Օրին. Յարութիոն Շահրիկեան», *Հայրենիք օրագիր* (Պոլիս), 7/20 յուլիս 1909, 1: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 166: Կոթիկյան, *Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում*, 50-51:

պաշտոնյաներ²⁵՝ այդպիսի փորձելով առերես սիրալիք վերաբերմունք ցուցաբերել հայ ղեկավար մարմինների նկատմամբ և թուլացնել Տրապիզոնի հայերի զգոնությունը: Նման մի քայլ էր Տրապիզոնի քաղաքապետարանում 1913 թ. հոկտեմբերին Զավեն պատրիարքի պատվին կազմակերպված ճաշկերույթը, որը Տրապիզոն էր եկել՝ մասնակցելու Հայոց գրերի գյուտի 1500-ամյակի տոնակատարությանը²⁶: Ճաշկերույթին ներկա էին թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, իսկ Ներքին գործերի նախարարությունը հատուկ շոգենավ է տրամադրում պատրիարքին Կ.Պոլիս վերադառնալու համար²⁷:

1911-1912 թթ. նահանգի հայերի դեմ հետապնդումներն ու խժոժությունները հասնում են ծայրահեղության՝ նոր կոտորածների սարսափի մեջ պահելով ժողովրդին²⁸: Պատերազմի ժամանակ հայերի մատուցած ծառայություններն ու քաղաքացիական պարտավորությունների կատարումը որևէ նշանակություն չունեցան. 1912 թ. Տրապիզոնի նահանգում սկսվում են հայ բնակչության խուզարկությունները զենք գտնելու պատրվակով, ինչի հետևանքով Տրապիզոնում ու նահանգի այլ քաղաքներում ձերբակալվում է մոտ 40 հայ²⁹: Հայերի դեմ բռնություններն ու կողմնակալ վերաբերմունքը ծայրահեղության աստիճանի են հասնում Բալկանյան պատերազմի ընթացքում (1912-1913 թթ.)՝ կոտորածի սարսափի մեջ պահելով ժողովրդին³⁰:

Երիտթուրքական կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը տարածվում էր նաև տնտեսական բնագավառում. 1913 թ. վերջին և 1914 թ. ընթացքում կայսրության մի շարք վայրերում, հիմնականում առևտրական խոշոր քաղաքներում և նավահանգիստներում, այդ թվում՝ Տրապիզոնում, իթթիհաթականները հակահայկական և հակահունական բոյկոտ են հրահրում³¹, որի նպատակը քրիստոնյաների դիրքերին հարվածելն էր: 1913 թ. վերջերից Տրապիզոնում հայերի ազատ առևտրի իրականացման խոչընդոտներ են ստեղծվում³², իսկ արդեն 1914 թ. սկզբներին հայ առևտրականների դեմ հալածանքները հասնում են ակնհայտ թշնամության. թուրք ազգաբնակչությունը դադարում է գնումներ կատարել հայերի խանութներից, լարվում են հայ և թուրք առևտրականների հարաբերությունները, փակվում են հայ

25 Կոթիկյան, *Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում*, 50-51:

26 Զառեն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վաերագիրներ եւ վկայություններ* (Գահիրե, Նոր Աստղ, 1947), 22-23:

27 Նույն տեղում:

28 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 208:

29 Նույն տեղում:

30 Նույն տեղում:

31 «Հակաքրիստոնէական պայքար», *Ազատամարտ օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 8/21 փետրուար 1914, N 1428, 3: «Առևտրական պայքար», *Ազատամարտ օրաթերթ*, 10/23 փետրուարի 1914, N 1435, 2: «Առևտրական պայքար եւ մեծ վաճառականները», *Ազատամարտ օրաթերթ*, 23 փետրուար/3 մարտ 1914, N 1447, 3: Գոթկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբիկեան), *Եղեռնապատում Փոքրին հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք» տպարան, 1924), 21-23: Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմություն Եդոնիկոյ Հայոց* (Կահիրե, 1952), 1219: Գևորգ Քիլիմջյան, *Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին* (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1988), 164:

32 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 214:

արհեստավորներին պատկանող արհեստանոցները³³: Արտասահմանից ու Կ.Պոլսից եկած ապրանքները նավահանգստից ներս չէին թողնում³⁴: Առաջնորդ Թուրյան վարդապետն այդ մասին տեղեկագրեր է ուղարկում Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան և նշում, որ հայ առևտրականի պատկանող բեռնանավերից մեկն առանց բեռնաթափվելու վերադարձել է Կ.Պոլիս³⁵: Չավեն պատրիարքն այս հարցի կապակցությամբ խնդրագիր է ուղղում կառավարությանը³⁶: Կուսակալ Ջեմալ Ազմին իր հերթին է բողոքում՝ ստեղծված իրավիճակը նկարագրելով որպես զրպարտություն³⁷:

Բոյկոտի հետևանքով Տրապիզոնի հայ առևտրականները տնտեսապես թուլանում են, իսկ երբ կառավարությունը «թուրքական նավատորմը ռազմանավերով հարստացնելու» պատրվակով դրամահավաք է սկսում Տրապիզոնի քրիստոնյաների շրջանում³⁸, քաղաքի հայ բնակչությունը հարստահարվում է ու հայտնվում տնտեսապես ծանր վիճակում, որի հետևանքով ընդհարումներ են տեղի ունենում քրիստոնյաների ու ժանդարմների միջև³⁹: Հայերի տնտեսական դիրքերը թուլացնելը, ապա նաև տնտեսությունից դուրս մղելը երիտթուրքերի «ազգային տնտեսություն» ստեղծելու գաղափարի բաղկացուցիչ մաս էին կազմում. դրանք առաջ էին քաշվել կոմիտեի՝ Սալոնիկում (1911 թ.) և Կ.Պոլսում (1914 թ.) անցկացրած համագումարների ժամանակ⁴⁰:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի մշտապես անապահով ու անպաշտպան վիճակը մեծապես բացատրում են հայերի ձգտումները՝ հայկական նահանգներում մեծ տերությունների ներգրավմամբ բարեփոխումներ իրականացնելու հարցում: Եվրոպական տերությունների դեսպանների հետ բանակցությունների շնորհիվ ստեղծվեց մի համաձայնագրի նախագիծ, որը ստորագրվեց 1914 թ. փետրվարի 8-ին՝ հալեթի շրջանում իրենց վիճակի բարելավման հույսեր արթնացնելով⁴¹: Հայկական բարենորոգումների⁴² շուրջ եղած իրադարձությունների հետևանքով հայ և թուրք

33 Վարդգես Մավյան, Տրապիզոնի հայերը Մեծ Ռճիռի ճանապարհին (Երևան, Ճարտարագետ, 2015), 88-89:

34 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 214-215:

35 Նույն տեղում:

36 «Առևտրական պայքարը հայերու դեմ», *Ազատամարտ օրաթերթ* (Կ.Պոլիս), 2/15 մարտ 1914, N 1453, 3: Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 36:

37 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 215:

38 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History* (London, New York: I.B.Tauris, 2011), 467:

39 *Մշակ օրաթերթ* (Թիֆլիս), 22 մարտի 1914, N 63, 2:

40 Ugur Ümit Üngör, "Seeing like a nation-state: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-50," *Journal of Genocide Research* 10, no. 1 (2008): 21.

41 Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 38-39:

42 Բարենորոգումների ծրագրով՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներին միանալու էր Տրապիզոնի նահանգը: Արևմտյան Հայաստանի տարածքը բաժանվելու էր երկու շրջանի՝ Հյուսիսային և Հարավային, որտեղ ընդհանուր տեսուչներ էին նշանակվելու՝ նորվեգացի Ե. Հոֆը և հոլանդացի Լ. Վեստենենկը: Տրապիզոնի նահանգը Էրզրումի ու Սվազի նահանգների հետ մտնելու էր Հյուսիսային շրջանի մեջ: Տե՛ս Սիմոն Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն* (Երևան, Հայաստան, 1993), 5-6:

բնակչության հարաբերություններն ավելի են լարվում⁴³: Քաղաքի հայերի և թուրք ժանդարմների միջև տեղի են ունենում ընդհարումներ⁴⁴, խուզարկվում են որոշ հայերի տներ⁴⁵, իսկ երբ 1914 թ. գարնանը Տրապիզոն է գալիս ընդհանուր տեսուչ Ն. Հոֆը, հայ և թուրք բնակչության հարաբերությունները դառնում են թշնամական⁴⁶: Պարզ է, որ Տրապիզոնի նման նահանգում բարեփոխումների ծրագրով նախատեսված հայերի հավասար իրավունքները, ինչպես նաև նահանգի կառավարմանը մասնակցելու հեռանկարը ընկալվելու էր որպես ոտնձգություն մուսուլմանական բնակչության իրավունքների նկատմամբ:

Տրապիզոնը Հայոց ցեղասպանության թիրախում

1914 թ. օգոստոսին՝ Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց մի քանի օր անց, Տրապիզոնում հրի է մատնվում հայկական արական վարժարանը, որի հարևանությամբ գտնվում էր ռուսական հյուպատոսարանը⁴⁷: Հրդեհի օջախները վարժարանի տարբեր հատվածներում էին. այրվել էին մատենադարանը, հնագույն քարտեզները և հավաքածուները: Ոստիկանությունը քննություն է սկսում և առաջ քաշում զանազան վարկածներ, այդ թվում՝ քաղաքական, ըստ որի՝ ամառային արձակուրդին փակ վարժարան մտնել և այն հրդեհել հնարավոր էր միայն ռուսական հյուպատոսարանի պարտեզից: Թուրքյան վարդապետի և հայկական համայնքի կողմից հայկական վարժարանի հրդեհումն ընկալվում է որպես քաղաքական պրովոկացիա՝ ռուսական հյուպատոսարանի դեմ ցույցեր հրահրելու նպատակով⁴⁸: Ըստ ժամանակակիցների՝ հայկական վարժարանի հրկիզումը սպասվող իրադարձությունների նախանշան էր⁴⁹:

1914 թ. օգոստոսի 2-ին՝ Գերմանիայի հետ քաղաքական և ռազմական գաղտնի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, իթթիհաթական վարչակարգը հայտարարում է համընդհանուր զորահավաք⁵⁰, որին ենթարկվում է նաև Տրապիզոնի հայ տղամարդկանց մեծամասնությունը⁵¹: Նրանց զինաթափված տանում են քաղաքից

43 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 212: Վահան Մինախորեան, *1915 թուականը. Արհախորհի Օրեր* (Վենետիկ – Ս. Ղազար, գրատուն Օմար Խայեամ, Հալեպ – Սուրիա, 1949), 52: Simon Payaslian, “The Fate of the Armenians in Trebizond,” in *Armenian Pontus*, 282.

44 *Մշակ* օրաթերթ (Թիֆլիս), 22 մարտ 1914, N 63, 2:

45 *Ազատամարտ* օրաթերթ, (Կ.Պոլիս), 16/29 մարտ 1914, N 1465, 3:

46 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 212: *Մշակ* օրաթերթ (Թիֆլիս), 22 մարտ 1914, N 63, 2:

47 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 216-217:

48 Նույն տեղում, 217:

49 Նույն տեղում, 215:

50 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 220-221:

51 Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը*, 91-92: Մարտիկ Թահմազեան, «Գրություն մեր անցյալների մասին 1850 թվից 1924 թվերը», ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, քժ 8, ակտ N° 6699, թպ. 159, 5-6: Ջոն Կիրակոսյան, *Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը* (Երևան, Հայաստան, 1965), 299:

դուրս՝ դեպի Երզնկա, Բաբերդ և Գյումուշխանե՝ ճանապարհների շինարարության վրա աշխատեցնելու, որտեղ կամ դատապարտվում են դանդաղ մահվան՝ քաղցից ու հիվանդություններից, կամ գնդակահարության⁵²:

Տրապիզոնում կառավարության կողմից հրահրվող գործողություններն ու հաշտակած միջոցառումները շարունակվում են 1914 թ. աշնան և 1915 թ. գարնան ամիսներին⁵³:

1914 թ. նոյեմբերի 2-ին՝ գերմանաթուրքական ռազմական նավատորմի կողմից ռուսական սևծովյան նավահանգիստների ռմբակոծությունից երեք օր անց, Ռուսաստանը պատերազմ է հայտարարում Օսմանյան կայսրությանը: Նավահանգստային քաղաք Տրապիզոնը, գտնվելով պատերազմի Կովկասյան ճակատում, դառնում է ռազմական գործողությունների թատերաբեմ և ձեռք բերում ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Այն դառնում է զինվորականների, ռազմանյութերի ու սննդի ընդունման և տեղափոխման կայան⁵⁴: Դեռևս 1914 թ. գարնանից կառավարությունն այստեղ էր կենտրոնացնում մեծ քանակությամբ զորք և զինամթերք⁵⁵: Պատերազմից առաջ Տրապիզոն են ուղարկվում իթթիհաթական գործիչներից առավել ակնաավորները՝ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ռիզա բեյը՝ որպես Հատուկ կազմակերպության ղեկավար, և Յենիբահչեյի Նաիլը՝ որպես Տրապիզոնում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ: 1914 թ. հուլիսի 7-ին՝ ընդհանուր զորահավաքից որոշ ժամանակ առաջ, նահանգապետ է նշանակվում Ջեմալ Ազմին, որը մեծ դերակատարում էր ունենալու նահանգի հայ բնակչության ոչնչացման գործում⁵⁶: Հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին կառավարության հրահանգով Տրապիզոնում դեռևս 1912-1913 թթ. սկսում են բանտերից ազատ արձակել չեթե մարդասպաններ, որոնց պատերազմի օրերին միանում են Ռիզա բեյի չեթեական խմբերը, որոնք Տրապիզոնից ուղարկվում են կայսրության ներքին նահանգներ⁵⁷: Այդ օրերին Տրապիզոնում կազմվում է Կովկասից Օսմանյան կայսրություն փախած մուսուլման վրացիների գունդը՝ *Légion géorgienne*՝ քաղաքի հայության կոտորածներն իրագործելու նպատակով⁵⁸:

1915 թ. փետրվարի 8-ին Տրապիզոնը ռմբակոծության է ենթարկվում ռուսական

52 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 483: Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը*, 93-95: Թահմազեան, *Գրություն մէր անցյալների մասին*, 5-6:

53 «Թիւրքական պատերազմի շուրջը», *Մշակ* օրաթերթ, 13 նոյեմբեր 1914, N 257, 2, Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 218-219:

54 *Մշակ* օրաթերթ, 1 նոյեմբեր 1914, N 247, 1:

55 *Մշակ* օրաթերթ, 11 մարտ 1914, N 53, 4: *Մշակ* օրաթերթ, 15 նոյեմբեր 1914, N 259, 1: *Մշակ* օրաթերթ, 26 դեկտեմբեր 1914, N 293, 1: Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը*, 90-91:

56 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 468:

57 Սամսոն անունով տրապիզոնցի հույնի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստի ընթացքում, *Ճակատամարտ* (Կ.Պոլիս), 2 ապրիլ 1919, 2: Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպան թուրքը* (Պէյրոս, Համագգային տպարան, 1968), 73-74:

58 Տրապիզոնում զինված ուժերի հրամանատար Ավնի փաշայի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության ընթացքում, *Ճակատամարտ*, 2 ապրիլ 1919, 2:

նավատորմի կողմից, և քաղաքի թուրք բնակչությունը փախուստի է դիմում դեպի Պոզ Թեփե. քաղաքում մնում են հայերն ու հույները⁵⁹: Ռուսական նավատորմի հեռանալուն պես ոստիկանությունը խուզարկություններ է սկսում հայերի տներում, ինչի հետևանքով ձերբակալվում են մի շարք հայեր՝ զենք պահելու և ռուսական կողմին ազդանշաններ փոխանցելու մեղադրանքով⁶⁰: Տրապիզոնի թեմի հայ կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանը գրում է. «Փետրուար եւ մարտ ամիսներուն, գաւառներու մէջ, բոլոր բնակիչներուն, քրիստոնեայ թէ իսլամ, զինաթափութեան սկսուած էր, զինուորական միջոցառման պիտակին տակ: Սակայն, մինչ քրիստոնեաներէն առնուած զէնքերը նոյն ընդ նոյն կը գրաւուէին, իսլամներէն առնուածները ետքէն գաղտնօրէն կը վերադարձնէին իրենց: Յետոյ հայերուն զէնքերը, որոնց վրայ կառավարութիւնը ուրիշներ ալ ատելցնելով դէզ կը կազմուէին ու կը լուսանկարուէին եւ այս լուսանկարները կը ծառայէին պատկերազարդելու հակահայ քարոզչական գրքոյկներ, որովհետեւ անոնք իբրեւ փաստ պիտի ծառայէին, Թուրքիոյ դէմ ուղղուած, հայկական դաւադրութեան մը պատրաստութեան»⁶¹:

1915 թ. ապրիլին խուզարկություններ են սկսվում քաղաքի բոլոր հայերի տներում⁶²: Հակառակ կառավարության սպասելիքներին՝ ոչ զենք, ոչ զինվորական դասալիք, ոչ գնդացիք և ոչ էլ թաքսված լրտեսներ չեն գտնվում խուզարկությունների ընթացքում⁶³: Խուզարկություններին հաջորդում են ձերբակալությունները: Թուրք մուլեռանդներին հրահրելու նպատակով հայերին սկսում են մեղադրել թուրք կրոնավորի սպանության մեջ⁶⁴: Անհանգստացած ստեղծված իրավիճակով՝ Թուրքիայի վարդապետը դիմում է կուսակալին՝ խնդրելով պաշտոնապես հայտարարել, որ հայերը օրինապահ են և իրենց պարտականությունները լիովին կատարում են օսմանյան հայրենիքի հանդեպ: Սակայն կառավարությունը ոչ միայն ընդառաջ չի գնում, այլ նաև վարդապետին հռչակում է *մյուզիք*՝ վտանգավոր առաջնորդ⁶⁵: Խուզարկություններն ու հետապնդումները շարունակվում էին. Տրապիզոնում ձերբակալվում է Սեդրակ Սուրենյան անունով մի մանրավաճառ՝ Մայր Հայաստանի պատկերով ծխախոտի թուղթ վաճառելու համար, փակվում են հայկական սրճարանները, իսկ դրանց տերերը ձերբակալվում են Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ Խրիմյանի և Իզմիրլյանի նկարներն այնտեղ պահելու մեղադրանքով: Սրճարանների տերերը խոշտանգվում են, իսկ նկարները՝ ոչնչացվում⁶⁶:

59 Գոհար Սարյան, «Ձեռագիր հուշ տրապիզոնցի Սարյան ընտանիքի», ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բժ. 8, ակտ № 11819, թպ. 299, 7-12:

60 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 218:

61 Յովհաննէս Արք. Նազլեան, *Տրապիզոնի Թեմին Վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի Յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 Շրջանի Զաղաքական-կրօնական Դեպքերուն Մասին* (Պէշրոյթ - Լիբանան, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1960), 565:

62 Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 19:

63 *Տրապիզոն*, պատրաստեց Առաքել Կոթիկեան, 20 դեկտ. 1920, ձեռագիր հուշ Նուբարյան գրադարանում, 56 - Trébizonde, 13:

64 Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, 74:

65 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 218:

66 *Տրապիզոն*, 13:

1915 թ. հունիսի սկզբներին Տրապիզոն է գալիս երիտթուրքերի՝ Կ.Պոլսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Հատուկ կազմակերպության՝ *Teşkilat-i mahsusa*-ի նախագահ, բժիշկ Բեհաեդդին Շաքիրը⁶⁷։ Ժամանելուց անմիջապես հետո Բեհաեդդին Շաքիրը Տրապիզոնի կուսակալի հետ ժողով է հրավիրում Տրապիզոնի նահանգի կառավարիչներին՝ գաղտնի հրահանգներ տալով նահանգի հայերի ջարդի մասին⁶⁸։ Այդ մասին վկայում է նաև ցեղասպանությունը վերապրած տրապիզոնցի Սիրանուշ Մանուկյանը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստի ժամանակ. դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը Տրապիզոն է ժամանում՝ իր հետ բերելով կնքված ծրարներ՝ հայերի կոտորածներն ու արքային կազմակերպելու ցուցումներով։ Այդ մասին նույն դատական նիստի ժամանակ վկայում է նաև թուրք բժիշկ Ավնին, որը հաստատում է, որ տեղահանության հրամանից մի քանի օր առաջ Տրապիզոն էր եկել Բեհաեդդին Շաքիրը՝ տեղահանությունը կազմակերպելու հրահանգներով⁶⁹։ Բեհաեդդին Շաքիրի գալուց անմիջապես հետո ժողով է գումարվում Ջեմալ Ազմիի, կայմականների և մյուռիքների մասնակցությամբ։ Ազմին պնդում էր, որ հայերին պետք է կոտորել ոչ թե քաղաքում, այլ արքայի սովամահության մատնելով⁷⁰։ Սիրանուշի վկայությունից պարզ է դառնում, որ հանդիպման ընթացքում հայերի կոտորածներն իրագործելու հարցում որոշակի անհամաձայնություններ են եղել։ Հանդիպմանը ներկա իթթիհաթական Մուսթաֆան և Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալին պնդում էին, որ կոտորածները հարկավոր է իրագործել տեղում և անհապաղ⁷¹։ Ժողովին մասնակցում էին նաև Տրապիզոնի իթթիհաթական ակումբի անդամներ Յենիբախչեյի Նաիլ բեյը, Իմամզադե Մուսթաֆան, որը Տրապիզոնի Հատուկ կազմակերպության՝ Թեշքիլաթ-ը մահաուսայի պետն էր, հարկային տեսուչ և Կարմիր մահիկի նախագահ Մեհմեդ Ալին, Փիրիզադե Շեքի անունով սպա, ժանդարմերիայի հրամանատար Թալեաթ բեյը և Առողջապահական վարչության տեսուչ բժիշկ Յունուզ Վասֆի բեյը⁷²։ Որոշում է կայացվում «հեռացնել հայերին», «մեկ հայ անգամ չթողնել», որ «նրանց գերեզմանները քաղաքում չլինեն»⁷³։ Բեհաեդդին Շաքիրի հեռանալուց հետո Ջեմալ Ազմին Տրապիզոնում երիտթուրքական կուսակցական գործիչների ժողով է հրավիրում, որին

67 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

68 *Տրապիզոն*, 14: «Իթթիհաթական պետերու դատավարութիւնը», *Ճակատամարտ*, 9 մայիս 1919, 1:

69 Թուրք բժիշկ Ավնիի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին, *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլ 1919, 2:

70 Սիրանուշ Մանուկյանի վկայությունը՝ ընթերցված Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին, *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլ 1919, 2: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

71 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

72 Ֆիլոմինե Նուրյանի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստին, *La Renaissance*, N 19, 28 January 1919 մեջբերված Krikor Guerguerian, *The Documentary History of the Armenocide in Trebizond by Krieger, Third chapter, Thirth Session*, in Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 470:

73 Սիրանուշ Մանուկյանի վկայությունը՝ ընթերցված Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին, *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլ 1919, 2:

հաջորդում է հանդիպումը մութասարըֆների և կայմակամների հետ՝ քննարկելու նահանգի հայերի կոտորածն ու աքսորը կազմակերպելու գործընթացը⁷⁴:

Տասը օր տևած ժողովից հետո սարսափի մատնված հայ բնակչությանը թմբիրի մեջ պահելու և հանրային տրամադրությունները մեղմելու նպատակով վալի Ջեմալ Ազմիի նախաձեռնությամբ կազմվում է հոգևորականների և ազգային երևելիների հանձնախումբ, որը պետք է շրջեր քաղաքներով ու գյուղերով՝ ժողովրդին խաղաղեցնելու ու վստահեցնելու, որ կառավարությունը մտահոգված է իր հպատակների հանգստությամբ⁷⁵: Հանձնախմբի անդամներն էին առաջնորդ Թուրյան վարդապետը, Տեր Շեղա՛ քահանաս, հոգևորականներ Գյումուշխասեցի, Սահակ Էֆենդի Էթմեքճյանը, Կարապետ Մնացականյանը⁷⁶: Հարկ է նշել, որ այդ հանձնախմբի քարոզչությունն իր քայքայիչ ազդեցությունն ունեցավ հայ ժողովրդի այն հատվածի վրա, որը մտադիր էր ինքնապաշտպանության դիմել:

Հունիսի 5-ին երիտթուրքերի կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նաիլ բեյը քաղաքի կենտրոնում կազմակերպում է հավաք, որի ընթացքում դիմելով քաղաքի թուրք բնակիչներին՝ ասում է, որ հասել է ժամն ապացուցելու քրիստոնյա եվրոպացիներին, անհավատ ռուսներին և նրանց բարեկամներին թուրքական սրի ուժը: Հավաքված հայերին ավելի մոլորեցնելու նպատակով հրավիրվում է ելույթ ունենալու նաև Հայ ազգային դպրոցի ուսուցիչ Թորոս Էֆենդին, որն իր խոսքում գովաբանում է Օսմանի սերնդի փառավոր անցյալը, շեշտում հայ ժողովրդի հավատարմությունն ու պատրաստակամությունը կոմիտեի ընդհանուր թշնամու դեմ⁷⁷: Այս իրադարձություններին հաջորդում է Տրապիզոնի առաջնորդ Թուրյան վարդապետի սպանությունը. նրան հրավիրում են Կարինի պատերազմական ատյանի առջև վկայություն տալու և ճանապարհին սպանում⁷⁸, ինչին հետևում է քաղաքի երևելիների սպանությունը: 1915 թ. հունիսի 24-ին Տրապիզոնի համայնքից 42 հայի, հիմնականում կուսակցական գործիչների և ռուսահպատակ հայերի⁷⁹, կանչում են նահանգապետարան և տեղեկացնում, որ պետք է ուղարկվեն Սամսուն հար-

74 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469.

75 Ղազար Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը, Յուշագրական էջեր, պատմեց՝ Ղազար Մակունցը, գրի առա՛ Յ. Կոստյան* (Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1963), 60:

76 Նույն տեղում:

77 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 219-220:

78 Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* (Gomidas Institute, Princeton and London, 2004), 343: Սարյան, ձեռագիր հուշ, I-19: *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլի 1919, 2: *Տրապիզոն*, 14:

79 Ձերբակալվածների շարքում էին դաշնակցական գործիչներ Սեդրակ Եսայանը, Բյուզանդ Ճերմակյանը, Արշակ Պետրոսյանը, Շահեն Ազապարյանը, Վրեն Գասպարյանը, Գառնիկ Ճիգմեճյանը, ռուսահպատակներ Սուրեն Կարապոզյանն իր հինգ եղբայրների հետ, Մեղավորյան չորս եղբայրները, Սարյան երեք եղբայրները, հնչակյան գործիչ Հրանտ Մալխասյանը, Մանուկ Բաղդյանը, Արամ Որբերյանը, Լևոն Տիրատուրյանը, Հրանտ Սարաֆյանը, Հակոբ Քեղեշյանը, Շանդան սրճարանի պետ Վարդան Արթիսյանը: Յովակիմյան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 222: Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը*, 63-64: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 925: Սարյան, ձեռագիր հուշ, I-23, 24:

ցաքնության՝ համաձայն նահանգապետի կարգադրության⁸⁰: Այդ պատրվակով կառավարությունը հայ երևելիներին հեռացնում է քաղաքից ոչ հեռու Պլաթանա⁸¹ կոչվող վայրը, երկու «մավունաներով»՝ մակույկներով Սամսուն տեղափոխելու նպատակով⁸²: Նրանց հետևից ծով են դուրս գալիս ժանդարմներով ու *Թեշքիլար-ը մահսուսա*-ի՝ Հատուկ կազմակերպության մարդասպանների և չեթենների խմբերով մակույկներ⁸³: Գործողությունը ղեկավարում էին Թեքքեի Նեշատը (Թեքքե գյուղից)⁸⁴, որը Տրապիզոնում իր հայատյացությամբ «մեծ համբավ» էր ձեռք բերել դեռևս 1910 թ.⁸⁵, և դայեդճի (մակույկավար) Քիսան⁸⁶: Երկուսն էլ մարդասպաններ էին, որոնք ազատ էին արձակվել բանտից Ջեմալ Ազմիի հրամանով: Կառավարությունը մակույկավարներին 50 ոսկի է տալիս այդ գործողության համար⁸⁷:

Յեղասպանությունը վերապրած տրապիզոնցի Գոհար Սարյանը, որի ամուսինը ձերբակալված 42 հայերի մեջ էր, պատմում է, որ նավահանգստում ձերբակալվածներին թույլատրում են մոտենալ իրենց մտերիմներին՝ ճանապարհի համար գումար և սնունդ վերցնելու⁸⁸, սակայն նավահանգստից հեռանալուց հետո հայերին կապկպում են, կողոպտում զարդերն ու գումարը, ապա դանակահարելով սպանում⁸⁹, իսկ դիակները նետում ծովը⁹⁰: Ձերբակալվածների շարքում էր Տրապիզոնում *Շանստան* սրճարանի պետ ռուսահպատակ Վարդան Արթինյանը⁹¹: Նրան հաջողվում է վիրավոր ճողոպրել ու լողալով հասնել Տրապիզոն, որտեղ ափ է դուրս գալիս թուրք ձկնորսների թաղամասում, իսկ վերջիններս, մտածելով, թե Վարդանը ենթարկվել է ավազակային հարձակման, օգնություն են ցույց տալիս և ուղարկում քաղաք⁹²: Դեպքերի ականատես ֆրանսահպատակ Լուի Վիդալը, որն աշխատում էր Տրապիզոնի *Singer Company* ընկերությունում, Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության

80 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», I-22: Степан Степанян (ред.), *Германские источники о геноциде армян, Период Первой мировой войны*, т. 1 (Ереван, «Айастан», 1991), 218:

81 Նավահանգստային կայան Սև ծովի ափին՝ Տրապիզոն քաղաքից 8 կմ հեռավորության վրա:

82 Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», I-20: «Տրապիզոնի ջարդարարները պատերազմական ատեանի առջև», *Շակատամարտ* (Պոլիս, 27 մարտի 1919 թ.), 2: Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs* (London, 1916), 291: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 221: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

83 *Trebizond*, prepared by Arakel Gotikian, manuscript in Bibliothèque Nubar, p. 14-15, մեջբերված Guerguerian, *The Documentory History of the Armenocide in Trebizond by Krieger*.

84 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

85 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 27:

86 Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 25:

87 Նույն տեղում, «Տրապիզոնի ջարդարարներու դատը», *Շակատամարտ*, 5 մայիս 1919, 2:

88 Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», I-22:

89 Նույն տեղում, I-26-28:

90 *Trebizond*, 14-15.

91 *Տրապիզոն*, 14: Սարյան, *Ձեռագիր հուշ*, I-24:

92 Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», I-27, 28:

վեցերորդ նիստի ժամանակ վկայում է, որ Վարդանը թաքնվել էր նավավար Պետրոսի տանը, որտեղ էլ վերջին անգամ տեսել էր նրան⁹³: Վերջինս պատմում է տեղի ունեցածի մանրամասները, սակայն, երբ այդ մասին լուրեր են սկսում տարածվել, ոստիկանությունը շրջապատում է տունը ու տեղափոխում Վարդանին Տրապիզոնի զինվորական հիվանդանոց, որտեղ էլ մի քանի օր հետո թունավորում են նրան բժիշկ Ալի Սաիբի հրամանով⁹⁴: Այդ մասին Վարդանի կնոջը հաղորդում է հիվանդանոցի հայ աշխատակից Տեր-Դավիթյանը⁹⁵:

Տրապիզոնի հայ տղամարդկանց զինվորագրումն ու զինաթափումը, որոնց հետևում է 42 հայ քաղաքական-հասարակական գործիչների, մտավորականների ու գործարարների սպանությունը, Հայոց ցեղասպանության իրագործման պետական քաղաքականության փուլերն էին, որոնք կիրառվում էին կայսրության ողջ տարածքում:

1915 թ. հունիսի 26-ին Տրապիզոնի նահանգային կառավարության կողմից հինգ կետից բաղկացած պաշտոնական հայտարարություն է հրապարակվում թուրքերեն, որով Ջեմալ Ազմին ծանուցում էր հայ համայնքի տեղահանության պաշտոնական որոշման մասին⁹⁶: Հայտարարության մեջ նահանգի հայերը բնորոշվում էին որպես ոչ վատահեղի քաղաքացիներ, իսկ ռազմաճակատի թիկունք համարվող նահանգը հարկավոր էր գերծ պահել ներքին անվտանգության տարրերից: Հետևաբար հարկավոր էր նահանգի քաղաքաբնակ ու գյուղաբնակ հայերին հեռացնել ներքին գավառներ: Հայտարարության մեջ ներկայացվում էր, որ արտաքին դրդումների հետևանքով հայերը տարվել էին սխալ ու դավադրական գաղափարներով, և կայսրության ապահովությունը պահելու ու «հայ ազգի գոյությունը փրկելու համար էր», որ կառավարությունը նման որոշում է կայացրել⁹⁷: Սա, իհարկե, բացահայտ կեղծիք էր, որի մասին նշում էին նաև օտարերկրյա ականատեսները: Դեպքերի ականատես՝ Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերը գրում է. «Չհաստատվեց՝ ով է մեղավոր և անմեղ կառավարության դեմ ուղղված որևէ շարժման մասնակցելու համար: Եթե մեկը հայ էր, դա էլ արդեն բավական էր հանցագործ համարվելու ու արքայազնություն համար...»⁹⁸:

Տեղահանության պաշտոնական հայտարարության օրը Տրապիզոն քաղաքում ձերբակալում են 300 հայ երիտասարդի՝ կազմակերպված ինքնապաշտպանության ցանկացած փորձ բացառելու նպատակով: Նրանց բեռնանավով կապկպված տանում են Սև ծով, որտեղ չեթենները սպանում են նրանց, իսկ դիակները՝ ծովը նետում⁹⁹:

Կառավարությունը միաժամանակ քայլեր էր ձեռնարկում թուրք մոլեռանդների

93 Guerguerian, *The Documentary History of the Armenocide*, 66.

94 Սիրանուշ Մանուկյանի՝ Վարդանի կնոջ վկայությունը՝ ընթերցված Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին, *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլի 1919, 2:

95 Guerguerian, *The Documentary History of the Armenocide*, 67.

96 Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը*, 67: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 222: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 31: Bryce, *The Treatment of Armenians*, 291: Sarafian, *United States Official Records*, 126-127:

97 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 223:

98 Sarafian, *United States Official Records*, 179.

99 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469.

հայերի դեմ տրամադրելու ուղղությամբ: Հունիսի 27-ին Տրապիզոնում հրատարակվող իթթիհաթականների պաշտոնաթերթում հոդված է տպագրվում իբր հայերի կողմից Էրկենեսում թուրք իմամի ու նրա ընտանիքի սպանության մասին¹⁰⁰: Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Հայզերը դեսպան Հ. Մորգենթաուին ուղարկած զեկուցագրում կասկածի տակ է դնում դեպքի իսկությունը և նշում, որ ստեղծված իրավիճակում իթթիհաթականների պաշտոնաթերթում նման հոդվածի տպագրությունը լավ միտք չէր¹⁰¹:

Հայ զինվորների, ազգային գործիչների, մտավորականների ու հոգևորականների ոչնչացումից հետո իշխանությունները կազմակերպում են հայ կանանց, երեխաների ու տարեցների բնաջնջումը: Նկատենք, որ մինչ այդ տեղահանությունն արդեն սկսվել էր կայսրության որոշ նահանգներում. 1915 թ. մայիսի 31-ից հունիսի 6-ն ընկած ժամանակահատվածում հայերի տեղահանության հրամաններ ուղարկվել էին Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգապետերին¹⁰², հունիսի 22-ից հուլիսի 5-ը կազմակերպվել էր հայերի տեղահանությունը Սեբաստիա քաղաքից¹⁰³: Տրապիզոնի գուգահեմ՝ տեղահանության հրաման տրվում է Խարբերդ ու Մեզրե քաղաքների ու շրջակա գյուղերի համար¹⁰⁴: Ամենուրեք տեղահանության հրամանից հետո հայերին տրվում էր մի քանի օր պատրաստվելու համար:

Տեղահանության որոշումը հրապարակելու հաջորդ օրը քաղաքի հայերը խնդրագրերով դիմում են Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և ԱՄՆ-ի հյուպատոսների, վերջիններս՝ վալի Ջեմալ Ազմիին ու Նաիլ բեյին՝ փորձելով բնակչության որոշակի խմբերի համար զիջումների հասնել¹⁰⁵: Նույն խնդրանքով Ջեմալ Ազմիին դիմում են նաև որոշ հայ կանայք¹⁰⁶: Իթթիհաթական կուսակցական ներկայացուցիչ Նաիլ բեյը, իրեն ուղղված բազմաթիվ դիմումներին պատասխանելով, հուսադրում էր հայերին, որ կաշխատի սուլթանից ներում ձեռք բերել, միայն թե հայերը պետք է հանձնեն իրենց մոտ եղած զենքերը: Այդ նպատակով կառավարությունն իր ներկայացուցիչներին է ուղարկում գյուղեր¹⁰⁷: Ակնհայտ էր, որ այս քայլով հերթական փորձն էր արվում հայ բնակչությանը զինաթափելու և ինքնապաշտպանվելու հնարավորությունից զրկելու համար:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանության հրամանը չէր տարածվում միայն հիվանդների վրա: Հետագայում բացառություններ են արվում այրիների, որբերի, հղի կանանց, ծերերի և հինգ տարեկանից փոքր երեխաների, օտարերկրյա հյուպատոսների ջան-

100 Նույն տեղում, 131: Ղազարեան, *Ցեղասպան թուրքը*, 74:

101 Sarafian, *United States Official Records*, 131.

102 Արփինե Բաբլումյան, *Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին* (*Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն*) (Երևան, Պատմ. ինստիտուտ, 2017), 212:

103 Գաբրիկեան, *Եղեռնասպանում*, 103-104:

104 Բաբլումյան, *Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը*, 213:

105 Sarafian, *United States Official Records*, 130-131, 138: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 32, 33:

106 *Տրապիզոն*, 18-19: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 49, 50:

107 *Տրապիզոն*, 15-16:

քերով՝ նաև կաթոլիկ ու բողոքական հայերի համար¹⁰⁸: Վերջիններս տների վրա կարմիր նշաններ էին արվում¹⁰⁹: Այս քայլով Նաիլ բեյին հաջողվում է մոլորեցնել ինչպես հայերին, այնպես էլ օտարերկրյա հյուպատոսներին՝ հավաստիացնելով, որ կառավարությունը գթասիրտ է գտնվել և արձագանքել է խնդրագրերին: Երկու շաբաթ անց նրանց նույնպես արքորում են¹¹⁰: Կաթոլիկ հայերին տեղավորում են Թոց գյուղում, որտեղ երկու շաբաթ ժանդարմների հսկողության տակ պահելուց հետո տղամարդկանց կոտորում են, իսկ կանանց ու երեխաներին արքորում Գյումուշխանեի ուղղությամբ¹¹¹: 1915 թ. հուլիսի 20-ին Տրապիզոնում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոսը Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար բարոն Ստեփան Բուրիանին ուղարկած «Հայերի արքորումը Տրապիզոնից» վերնագրով զեկույցում նշում է, որ կառավարության տված խոստումները լուրջ չէին, քանի որ առանց նախապատրաստվելու ժամանակ տալու կաթոլիկներին նույնպես արքորեցին¹¹²: Կառավարության հրամանով արքորվում են նաև քաղաքի ռուսահպատակ, պարսկահպատակ ու բուլղարահպատակ հայերը¹¹³:

Թեև տեղահանության հրամանը մահապատժի սպառնալիքով արգելում էր քաղաքի հույներին իրենց տներում թաքցնել հայերին կամ խնամել որբերին¹¹⁴, այդուհանդերձ շատ հայեր իրենց երեխաներին հանձնում են ծանոթ հույների, ամերիկացի միսիոներ Քրոուֆորդի¹¹⁵ կամ հույների մետրոպոլիտի խնամքին¹¹⁶:

ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերը դեսպան Մորգենթաուին ուղարկած նամակում նշում է, որ տեղահանությունից առաջ կառավարությունը թույլատրում էր հայերին ցանկության դեպքում մինչև 15 տարեկան աղջիկներին ու մինչև 10 տարեկան

108 Յոհաննես Լեփսիուս, *Գերմանիան և Հայաստանը*, 153: Sarafian, United States Official Records, 154: Սարյան, ձեռագիր հուշ, 82, 83: Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 199-200:

109 Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 199-200:

110 Sarafian, *United States Official Records*, 145: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», I-92: Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 200: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 246-249:

111 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 236: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», I-92: Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 200:

112 Արտեմ Օհանջանյան, *Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918, փաստաթղթերի ժողովածու)* (Երևան, Նահապետ, 2004), 33-34:

113 Bryce, *The Treatment of Armenians*, 72; Sarafian, *United States Official Records*, 150.

114 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 226:

115 Լինդոն Ս. Քրոուֆորդը (1852-1918 թթ.)՝ որպես Օտարերկրյա առաքելությունների ամերիկյան լիազորների խորհրդի (Ամերիկյան խորհուրդ/American Board of Commissioners for Foreign Missions) միսիոներ, Օսմանյան կայսրություն տեղափոխվել էր 1879 թ.: Արևմտաթուրքական առաքելության կազմում կնոջ հետ Տրապիզոնի կայան է տեղափոխվում 1903 թ. և մնում այնտեղ մինչև իր մահը՝ 1918 թ.: American Board of Commissioners for Foreign Missions, *The One Hundred and Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: The Rumford Printing Co. Concord, NH, 1916), 74; Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Lyndon S. Crawford," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16810, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16810>, դիտվել է՝ 07.10.2022:

116 Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 86-87:

տղաներին հանձնել թուրքերի կողմից հատկացված որբանոցներ¹¹⁷: Առաջին հայացքից մարդասիրական թվացող այդ քայլով Ջեմալ Ազմին մոլորեցնում էր քրիստոնյա բնակչությանը. իբր կառավարությունը մտահոգ է հայերի համար: Տրապիզոնում հունական համայնքի մետրոպոլիտ Խրիսանթոս սրբազանը վալի Ջեմալ Ազմին խնդրում է որբացած հայ երեխաների համար որբանոց բացել, որի ծախսերը կհոգային մետրոպոլիտն ու Տրապիզոնի հունական համայնքը: Վալի Ջեմալ Ազմին համաձայնում է. վերջինիս նախագահությամբ հանձնախումբ է ստեղծվում որբանոց բացելու համար, և համապատասխան քայլեր են ձեռնարկվում: Հանձնախմբի անդամներն էին Խրիսանթոս մետրոպոլիտը, երեք քրիստոնյա և երեք մուսուլման: Ըստ Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերի՝ թուրքերի կողմից «որբանոց» կոչված այդ տներում պահվում էր մոտ 3 000 հայ երեխա. նրանց խնամում էին երիտասարդ հայ կանայք և աղջիկներ: Որբանոցների տնօրենները թուրք էին, և դրանք հսկվում էին ժանդարմների կողմից¹¹⁸: Հայ որբերի համար որբանոց բացելու հարցում Ջեմալ Ազմի «մարդասիրական» վերաբերմունքն իրականում միայն մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ թուրքացնել հայ երեխաներին: Հարկ է նշել, որ ցեղասպանության տարիներին հայերի թուրքացման երևույթն իթթիհաթականների քաղաքականության մաս էր: Այն ծրագրված էր, կիրառվում և վերահսկվում էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից:¹¹⁹ Տասը օր հետո երիտթուրքերի Կենտրոնական կոմիտեի Տրապիզոնի ներկայացուցիչ Նաիլ բեյի նախաձեռնությամբ «որբանոցը» փակվում է: Որբերի մի մասին տեղավորում են թուրքական որբանոցներում, Կարմիր մահիկի հիվանդանոցում, որտեղ նրանց թունավորում են, մի մասին էլ խեղդամահ անում Սև ծովում¹²⁰: Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության 13-րդ նիստի ժամանակ Վիրջին Օդաբաշյանը վկայում է, որ ամերիկյան դպրոցում իր խնամքի տակ գտնվում էին 30-40 երկուսից չորս տարեկան տղաներ, որոնց բժիշկ Սաիբի հրամանով տեղավորում են երկու մեծ՝ կողովների մեջ ու նետում Սև ծովը¹²¹: Գեղեցկադեմ աղջիկներին տեղավորում են թուրք ընտանիքներում, հասարակաց տներում¹²², մյուսներին՝ Կարմիր մահիկի հիվանդանոցում և թունավորում¹²³: Ցեղասպանությունը վերապրած Գոհար Սարյանը, որը տեղահանության օրերին գտնվում էր Կարմիր

117 Sarafian, *United States Official Records*, 687.

118 Նույն տեղում, Յովակիմեան: *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 232:

119 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Էդիտա Գոդյան, Ռեզինա Գալուստյան, Շուշան Խաչատրյան, Էլինա Միրզոյան *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2022):

120 Յովակիմեան: *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 232: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 471-473: Սարյան, «Ձեռագիր հուշ», 88-89:

121 «Տրապիզոնի ջարդարարների դատավարությունը: Ծծկեր տղաները խամսի փուկի պես սթեֆ ըրած ծով կը թափեն», *Ճակատամարտ*, 20 ապրիլ 1919, 2:

122 «Հայ աղջիկներ՝ իբրեւ ընծայ իթթիհադի կենտրոնին», *Ճակատամարտ*, 9 ապրիլի 1919, 2: Sarafian, *United States Official Records*, 687:

123 «Հայերը ինչպէս կը թունաւորէին թուրք հիւանդանոցին մէջ», *Ճակատամարտ*, 2 ապրիլի 1919, 2: Սարյան, ձեռագիր հուշ, I-76-77:

մահիկի հիվանդանոցում, իր հուշագրության մեջ նշում է, որ 85 հայ տղա երեխաների՝ երեք ամսականից մինչև վեց տարեկան, խլելով մայրերից, տեղավորում են հիվանդանոցում, իսկ մայրերին սպանում: Հաջորդ օրը թուրք կանայք են գնում հիվանդանոց, ընտրում են առողջ երեխաների ու տանում իրենց հետ: Բժիշկ Ալի Սաիբի հրամանով՝ մնացած երեխաներին կեսգիշերին թունավորում են¹²⁴: Իսկ երբ թունավորման դեպքերը բացահայտվում են, բոլոր հայ հիվանդներին Ալի Սաիբի հրամանով դուրս են բերում հիվանդանոցից՝ ծովը նետելու¹²⁵:

Տրապիզոնում ամերիկյան դպրոցի տնօրեն դոկտոր Քրոուֆորդը և նրա կինը դպրոցում իրենց խնամքի ներքո են ընդունում շուրջ 300 երեխայի, ի պահ են վերցնում նաև որոշ հայերի կողմից գումար և զարդեր՝ չենթարկվելով կառավարության հրամանին¹²⁶: Ըստ ժամանակակիցների՝ այդ հնարքը պատճառ է դառնում, որ թուրք իշխանություններն ավելի դաժան վարվեն հայերի նկատմամբ¹²⁷: Կառավարությունը պահանջում է հանձնել այդ երեխաներին և հայերի կողմից ի պահ թողնված ունեցվածքը: ԱՄՆ հյուպատոսին գրած նամակում դոկտոր Քրոուֆորդը նշում է, որ մինչ իրենք կհասցնեն հաշվել և արձանագրել հայերի՝ իրենց մոտ պահ թողնված գումարները, թուրքական ոստիկանությունը և կառավարության կողմից ստեղծված հանձնախումբն առգրավում է այդ գումարները¹²⁸: Վալին մերժում է նաև մի խումբ հայ երեխաների՝ ամերիկյան հյուպատոսության պաշտպանությանը հանձնելու՝ Ավստրիայի հյուպատոսի միջնորդությունը¹²⁹:

Տեղահանությունը սկսվում է հրամանն արձակելու հինգերորդ օրը: Պատկերը նույնն էր ինչպես Տրապիզոն քաղաքում, այնպես էլ նահանգի մյուս վայրերում: Դեպքերի ականատես Ղազար Մակունցի վկայությամբ՝ ոստիկանական ջոկատները դուրս էին հանում ժողովրդին իրենց տներից ու քշում դեպի համախմբման վայրեր: Շատերն ընդդիմանում էին հրամանին՝ փորձելով դիմել ինքնապաշտպանության¹³⁰:

Տրապիզոն քաղաքի հայ բնակչությունն աքսորվում է մի քանի քարավանով: Առաջին քարավանը, զինված ժանդարմների հսկողությամբ, քաղաքից դուրս է գալիս 1915 թ. հուլիսի 1-ին¹³¹: Շուրջ 2 000 հայի՝ փոքր խմբերով քաղաքից քշում են Դեյիրմենդերե, այնտեղից էլ՝ Գյումուշխանե¹³²: Նմանօրինակ երեք խմբեր՝ միասին 6 000 հոգի, աքսորվում են առաջին երեք օրվա ընթացքում: Նրանց շարքերում

124 Սարյան, ձեռագիր հուշ, 82-85, 90-91:

125 Ցեղասպանությունը վերապրած Ազնիվի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստի ժամանակ, *Ճակատամարտ* (Պոլիս, 2 ապրիլի 1919 թ.), 2:

126 Sarafian, United States Official Records, 150. Սարյան, ձեռագիր հուշ, I-86-87:

127 *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, 1915-1965, Գ հրատարակություն, խմբ.՝ Գերսամ Ահարոնեան (Պէյրոթ, «Զարթոնք», 1967), 471:

128 Sarafian, United States Official Records, 150.

129 Լեփսիուս, *Գերմանիան և Հայաստանը*, 159:

130 Մակունց, Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը, 68: Մարտիկ Թահմազեան, *Գրություն մեր անցյալների մասին*, ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, քժ. 8, ակտ № 6699, թպ. 159:

131 Sarafian, United States Official Records, 178.

132 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 480.

էին հոգևորականներ, առևտրականներ, բանկային ոլորտի աշխատողներ, իրավաբաններ և այլ մասնագիտություն ունեցող հայեր¹³³։ Քարավանները ձևավորվում էին Տրապիզոնից ոչ հեռու գտնվող Դեյիմենդերե գետակի ափին, որը դարձել էր աքսորականների հավաքատեղի։ Այստեղ առանձնացնում էին կանանց, տղամարդկանց, գեղեցիկ աղջիկներին ու երեխաներին։ Աղջիկներին վերադարձնում են Տրապիզոն, ամուսնացնում թուրք տղամարդկանց հետ, իսկ ուլքեր ընդդիմանում էին, կրկին ուղարկվում էին աքսորի։ Մնացած տեղահանվածներին ուղարկում են նահանգի հարավային սահմաններ, դեպի Երզնկա՝ Արևմտյան Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ¹³⁴։ Քաղաքում մնում են Օսմանյան դրամատան ծառայողներ, Ծխախտի ընկերության պաշտոնյաներ, հյուպատոսարանների հայ ծառայողներ, միայնակ կանայք։ Որոշ ժամանակ անց նրանց նույնպես քաղաքից վտարում են և սպանում¹³⁵։

1915 թ. հուլիսի 6-ին Տրապիզոնի հայերի շուրջ 1 000 տուն դատարկված էր, իսկ բնակիչները՝ տարագրված¹³⁶։

Այնուհետև սկսվում է հայերի տների թալանը։ Այստեղ հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն մյուս նահանգների, տեղահանությունից առաջ Տրապիզոնում հայ բնակչությանը չէր թույլատրվում վաճառել ունեցվածքն ու անշարժ գույքը։ Այդ մասին նշվում էր տեղահանության հրամանի երկրորդ կետում, որտեղ մասնավորապես ասվում էր, որ արգելված է վաճառել կալվածքներն ու հողերը կամ ի պահ հանձնել ծանոթներին. դրանք պետք է պահվեն կառավարության հսկողության տակ գտնվող շենքերում և վերադարձից հետո հանձնվեն տերերին, իսկ ուլքեր չենթարկվեին՝ պետք է դատվեին պատերազմական ատյանով։ Արտոնվում էր միայն կառավարությանը վաճառել այն ամենը, ինչ հնարավոր կլիներ գործածել բանակի կարիքների համար¹³⁷։ Տեղահանության հրամանի այս կետը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ Տրապիզոնի հայերն ունևոր էին, և իթթիհաթականները, տեղյակ լինելով դրան, քայլեր էին ձեռնարկում հայերի ունեցվածքը յուրացնելու ուղղությամբ։ Այդ մասին են վկայում Երրորդ գորաբանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան և Տրապիզոնի նախկին ոստիկանապետ Նուրի և Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երկրորդ¹³⁸ և վեցերորդ¹³⁹ նիստերի ժամանակ։ Ըստ Վեհիբ փաշայի վկայության՝ Տրապիզոնի հայերի գույքի մեկ երրորդը յուրացրել են իթթիհաթականները¹⁴⁰։ Նախ-

133 Sarafian, *United States Official Records*, 178.

134 Նույն տեղում, 70:

135 Լեփսիուս, *Գեղմանիսն և Հայաստանը*, 202: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 245:

136 Sarafian, *United States Official Documents*, 179.

137 Նույն տեղում:

138 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարությունը. Վեհիպ փաշա կ'ամբաստանէ», *Ճակատամարտ*, 30 մարտ 1919, 3:

139 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարությունը. Հոդին տակ պահուած դրամները», *Ճակատամարտ*, 17 ապրիլ 1919, 3:

140 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարությունը. Վեհիպ փաշա կ'ամբաստանէ», *Ճակատամարտ*, 30 մարտ 1919 թ., 3:

կին ոստիկանապետ Նուրին Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության վեցերորդ նիստի ժամանակ դոկտոր Ալի Սաիրի դեմ վկայության մեջ նշում է, որ վերջինս Գյումուշխանեից հեռագրում է՝ խնդրելով սպանված հայ Հաջի Մինասի ծովեզերքի տունն ամեն գնով իր համար պահել: Ոստիկանապետ Նուրին պարզաբանում է, որ Հաջի Մինասի տունը ոչ միայն թանկարժեք կահույքով էր կահավորված, այլ նաև տան պարտեզում թաքցրած զարդեր կային, ինչի մասին պատմել էին Հաջի Մինասի երեխաները: Ներքին պայմանավորվածությամբ՝ տան գույքը յուրացնում է Ալի Սաիրը, իսկ պարտեզում թաքցրած զարդերը՝ ոստիկանապետ Նուրին:¹⁴¹ Հարկ է նշել նաև, որ նահանգի հայերի ունեցվածքը աճուրդով վաճառվեց առաջին հերթին իթթիհաթականներին:¹⁴²

Տեղահանությունից հետո, կառավարության հրահանգով, ոստիկանությունը տներին հանում էր կահույքն ու թանկարժեք իրերը, դրանք առանց դասակարգելու ու գույքագրելու տեղափոխում քաղաքի մոտակայքում գտնվող ընդարձակ շինություններ: Ոստիկանության ներկայացուցիչները և մահմեդական կանայք ու երեխաներ լցվում էին այդ շինությունները և դուրս գալիս այն ամենով, ինչ տեղավորվում էր ձեռքերի մեջ: Հայզերը նշում էր, որ հայերի տները դատարկելուց հետո հերթը նրանց խանութներին էր հասնելու: Հայերի ունեցվածքը հանվում է աճուրդի: Քաղաքի հույներին նույնպես իրավունք է տրվում մասնակցելու այդ գնումներին, սակայն մետրոպոլիտն արգելում է մասնակցություն ունենալ այդ ամենին:¹⁴³ Ջեմալ Ազմիի հրամանով ստեղծվում է հանձնախումբ, որը պետք է զբաղվեր հայերի ունեցվածքը տնօրինելու ու վաճառելու հարցերով՝ վճարելու համար հայերի պարտքերը:¹⁴⁴

1915-1923 թթ. Տրապիզոնի նահանգի հայությունը ևս ենթարկվեց տեղահանության, կոտորածների ու իսլամացման: Մինչև ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը 1909-1914 թթ. Տրապիզոնում տարվում էր հակահայ բացահայտ քարոզչություն, անցկացվում էին հակահայկական միջոցառումներ, որոնց նպատակը հայ բնակչության դիրքերի թուլացումն էր: Հակահայ քարոզչությունն ու միջոցառումներն ամենատարբեր դրսևորումներն էին ստանում՝ սկսած քաղաքի հայ և թուրք բնակիչների կենցաղային վեճերը իթթիհաթական պաշտոնաթերթում լուսաբանելուց մինչև հանրային հավաքներ: Երբ Տրապիզոն է գալիս երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Հատուկ կազմակերպության նախագահ Բեհաեդդին Շաքիրը, նահանգի հայերի ցեղասպանության իրագործման ծրագիրը մտնում է ակտիվացման փուլ:

141 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարութիւնը. Հողին տակ պահուած դրամները», *Ճաշկատամարտ*, 17 ապրիլ 1919, 3:

142 Անրի Բարբի, *Սարսափի Երկրին մէջ: Նահապտակ Հայաստան*, Բ հրատարակություն (Հալեպ, Արեւելք, 2010), 47:

143 Նույն տեղում, 47:

144 Sarafian, *United States Official Records*, 201.

IN PREPARATION FOR THE ARMENIAN GENOCIDE IN TRAPIZON: EARLY PHASE AND ACTIVATION

Lusine Y. Abrahamyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation

Summary

The article examines the anti-Armenian policy of the Young Turks' government in the province of Trapizon after the 1908 revolution. A series of anti-Armenian activities and anti-Armenian propaganda were carried out by the government and local Muslim fanatics, that had a negative impact on both the social and economic life of Trapizon Armenians. Based on the primary sources, the paper discusses some elements of persecutions against the Armenian population of Trapizon, those related to planning, organization, implementation, and the involvement of the state. The Armenian Genocide was the logical continuation of that policy, which entered the activation phase when Behaeddin Shakir, a member of the Central Committee of the Young Turks' party, the president of the Special Organization, arrived in Trapizon.

Key words: The Armenian Genocide, Trapizon, anti-Armenian policy, trading boycott, deportations, Islamization, abandoned property.

ПОДГОТОВКА К ИСПОЛНЕНИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ТРАПИЗОНЕ: РАННЯЯ ФАЗА И АКТИВАЦИЯ

Лусине Ю. Абраамян

Фонд “Музей-Институт Геноцида армян,” Армения

Резюме

В статье рассматривается антиармянская политика, проводимая после переворота младотурецким правительством против армянского населения провинции Трапизон. Она осуществлялась путем антиармянской пропаганды, которая отрицательно влияла как на общественную жизнь, так и на экономическое положение армян.

Основываясь на сообщениях различных первоисточников, в статье представлены многочисленные примеры антиармянской политики, осуществляемой в Трапизоне в 1908-1914 гг., рассматриваются гонения на армян, некоторые подробности их организации и осуществления, а также вопрос вовлеченности правительства.

Логическим продолжением четко и целенаправленно проводимой полити стал Геноцида

армян, активной фазой которого стал приезд в Трапизон члена центрального комитета младотурецкой партии, председателя Специальной организации Бехаэддина Шакира.

Ключевые слова: Геноцид армян, Трапезон, антиармянская политика, торговый бойкот, депортация, исламизация, брошенное имущество.

REFERENCES

«Առևտրական պայքօրը եւ մեծ վաճառականները» [The Trading Boycott and the Big Merchants]. *Azatomart* (Constantinople), 23 February/3 March 1914;

«Առևտրական պայքօրը հայերու դէմ» [The Anti-Armenian Trading Boycott]. *Azatomart*, 2/15 March 1914;

«Առևտրական պայքօրը» [The Trading Boycott]. *Azatomart*, 10/23 January 1914;

«Թիւրքական պատերազմի շուրջը» [About the Turkish War]. *Mshak* (Tiflis), 13 November 1914;

«Իթթիհական պետերու դատավարութիւնը» [The Trial of the Ittihadist Chiefs]. *Jakatamart* (Constantinople), 9 May 1919;

«Հակաքրիստոնէական պայքօրը» [Anti-Christian Boycott]. *Azatomart*, 8/21 February 1914;

«Օրը Օրին. Յարութիւն Շահրիկեան» [From Day to Day: Harutyun Shahrikyan]. *Hayrenik* (Constantinople), 7/20 July 1909;

Ճակատամարտ [Jakatamart]. Constantinople, 17 April, May 1919;

Մշակ [Mshak]. Tiflis, March, November, December 1914;

Aharonyan, Gersam. *Յուշամատենն Մեծ Եղեռնի 1915-1965* [Almanach of Mets Yegher'n, 1915-1965]. Beirut: Zartong Publishing House, 1967;

Alpoyajian, Arshak. *Պատմութիւն Եդոկիոյ Հայոց* [History of the Armenian Evdokia]. Cairo: Nor Astgh Publishing House, 1952;

Bablumyan, Arpine. *Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)* [Armenian Population of the Kharberd Vilayet of Western Armenia in the late XIX - early XX centuries (Historical-Demographic Study)]. Yerevan: Institute of History, 2017;

Gabikian, Karapet. *Եղեռնապատում Փոքրն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [The History of the Catastrophe of Armenia Minor and its Great Capital Sebastia]. Boston: Hayrenik Publishing House, 1924;

Georgiants, Vardan. «Ազգային խտրուիլակներ» [The National Scarecrows]. Pontos periodical, Trapizon, 5 July 1910, nos. 6-7-8-9;

Ghazarian, Haykazn. *Ցեղասպան թուրքը* [The Genocidal Turk]. Beirut: Hamazgayin Publishing House, 1968;

Gzoyan, Edita, Regina Galustyan, Shushan Khachatryan and Elina Mirzoyan. *Turkification of Armenian Children during the Armenian Genocide*. Yerevan: AGMI, 2021.

Hovakimian, Hovakim (Arshakouni). *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի* [The History of the Armenian Pontus]. Beirut: Mshak, 1967;

Kirakosian, John. *Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և Արևմտահայությունը* [WWI and Western Armenians]. Yerevan: Hayastan, 1965;

Kotikian, Arakel (comp.). *Տրապիզոն* [Trebizond]. Nubarian Library, 56-Trébizonde;

Kotikian, Arman. *Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915)* [The School and Theatre Life in Trapizon in 1815-1915]. Yerevan: Publishing House of the Natioanal Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1962;

Makunts, Ghazar. *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը. Յուշագրական էջեր* [The Deportation of the Trapizon Armenians: Memoir Pages]. Tehran: Aliq Publishing House, 1963;

Minakhorian, Vahan. *1915 թուականը. Արհաիրքի Օրեր* [1915, Days of Disaster]. Venice - St. Lazarus: Omar Khayam, 1949;

Nazlian, Arch. Hovhannes. *Տրապիզոնի Թեմին Վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազկեանի Յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 Շրջանի Քաղաքական-կրօնական Դեպքերուն Մասին* [The Momoirs of Hovhannes Nazlian, Bishop of Trabzon Diocese, on the Political and Religious Events in 1914-1928]. Beirut-Lebanon: Hay Katoghike, 1960;

Ohanjanian, Artem. *Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918, փաստաթղթերի ժողովածու)* [The Reports of Austria-Hungarian Diplomats on the Armenian Genocide (1915-1918, collection of documents). Yerevan: Nahapet, 2004;

Qilimjian, Gevorg. *Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին* [Turkish-Greek Relations in 1908-1914]. Yerevan: YSU Publishing House, 1988;

Sarian, Gohar. *Ձեռագիր հուշ տրապիզոնցի Սարյան ընտանիքի* [A Hand-written Memoir about the Sarian Family]. *AGMI Collection*, section 8, folder 11819, no 299;

Stepanian, Stepan. *Германские источники о геноциде армян, Период Первой Мировой Войны, т.1* [The German Sources on the Armenian Genocide. The period of WWI, vol. 1]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Tahmazean, Martik. *Գրություն մեր անցյալների մասին 1850 թվից 1924 թվերը* [A Note about Our Past from 1850 to 1924]. *AGMI Collection*, AGMI archives, section 8, filder 6699, no 159;

Torlakian, Missak. *Օրերուս հետ* [With my Days]. Beirut: HAYK – Gemmeizeh - Beirut, 1963.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Լուսինե Յու. Աբրահամյանը «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի հայցորդ է, Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի ավագ լաբորանտ, ՀՅԺԻ հիմնադրամի թանգարանային աշխատանքների գծով փոխտնօրեն:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ Տրապիզոնի հայ բնակչության բնաջնջումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Էլ. փոստի հասցե՝ abrahamyan.lousine@gmail.com

Lusine Y. Abrahamyan, is a PhD student of the Armenian Genocide Museum-Institute foundation, senior laboratory technician at the Department of the Armenian Genocide Victims Documentation and Data Collection, deputy director on museum affairs of AGMI foundation.

Research field: Extermination of the Armenian population of Trebizond during the Armenian Genocide.

E-mail: abrahamyan.lousine@gmail.com

Лусине Ю. Абраамян, аспирант фонда «Музей-институт Геноцида армян», старший лаборант отдела сбора данных и документирования жертв Геноцида армян, заместитель директора по музейным вопросам фонда МИГА.

Область исследования: истребление армян Трапезунда в годы Геноцида армян.

Эл.почта: abrahamyan.lousine@gmail.com.